

**IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA EVAKUATSIYA
QILINGANLARNING O'Z VATANIGA QAYTISHI (REEVAKUATSIYA)**

UDK: 63.3(2)7

Nurmatov Nurali O'tkir o'g'li

Shahrisabz davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

ORCID ID: 0009-0007-9236-9751

Annotatsiya. Ushbu maqolada 1941-1945-yillarida O'zbekistonga evakuatsiya qilingan aholi, mutaxassislar, bolalar uylari tarbiyalanuvchilari va ko'chirilgan fuqarolarning o'z vataniga qaytishi (reevakuatsiya) jarayoni arxiv ma'lumotlari va manbalar asosida tahlil qilinadi. Jarayonning davlat tomonidan qat'iy nazorat qilingani, yuzaga kelgan moliyaviy qiyinchiliklar, shuningdek, korxonalarni qaytarish va eshelonlarni tashkillashtirishning byurokratik tartib-qoidalari batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar. Ikkinchi jahon urushi, reevakuatsiya, O'zbekiston, evakuatsiya qilingan aholi, bolalar uylari, Markaziy ma'lumotlar byurosi, Moliya xalq komissarligi, eshelon, tarixiy hujjatlar, Polsha fuqarolari.

Abstract. This article analyzes the return process (re-evacuation) of the population, specialists, orphanage inmates, and displaced citizens evacuated to Uzbekistan between 1941 and 1945, based on archival data and historical sources. The strict state control over the process, the financial difficulties that arose, as well as the bureaucratic procedures for returning enterprises and organizing train echelons, are covered in detail.

Keywords: World War II, re-evacuation, Uzbekistan, evacuated population, orphanages, Central Information Bureau, People's Commissariat of Finance, echelon, historical documents, Polish citizens.

Аннотация. В данной статье на основе архивных данных и источников анализируется процесс возвращения на родину (реэвакуации) населения, специалистов, воспитанников детских домов и перемещенных граждан, эвакуированных в Узбекистан в 1941-1945 годах. Подробно освещены строгий государственный контроль над процессом, возникшие финансовые трудности, а также бюрократические процедуры возвращения предприятий и организации эшелонов.

Ключевые слова: Вторая мировая война, реэвакуация, Узбекистан, эвакуированное население, детские дома, Центральное справочное бюро, Народный комиссариат финансов, эшелон, исторические документы, польские граждане.

Kirish. Ikkinchi jahon urushining dastlabki yillarida front hududlaridan millionlab tinch aholi, yirik sanoat korxonalari va madaniy muassasalar Markaziy Osiyo, xususan, O'zbekiston hududiga evakuatsiya qilingan edi. 1942-yilning kuziga kelib, fashistlar ustidan dastlabki g'alabalarga erishilib, qator hududlar ozod qilingach, vayron bo'lgan shaharlar hamda qishloq xo'jaligini qayta tiklash zarurati yuzaga keldi. Bu holat malakali mutaxassislar, ishchilar va olimlarni, keyinchalik esa butun tinch aholini o'z vataniga uyushqoqlik bilan qaytarish — reevakuatsiya jarayonini davlat miqyosida tashkil etishni taqozo qildi.

Ikkinchi jahon urushi yillari barcha sobiq Ittifoq xalqlari uchun sinov davri bo'ldi. Dastlab urush bo'layotgan hududlardan aholi Markaziy Osiyo, jumladan, O'zbekiston hududiga evakuatsiya qilindi. Respublikaga ko'chirish jarayoni 1944-yilgacha davom etgan. Ko'chirilgan har bir kishi uchun alohida varaqalar yuritilib, 16 yoshgacha kelganlar qarindoshlari bilan birga qayd etilgan. Varaqalardan tashqari ushbu ma'lumotlar qayd daftariga ham kiritilgan. 1948-yil 27-yanvarda SSSR Ministrlar Kengashi "Evakuatsiya qilingan aholini ro'yxatga olish markaziy byurosini tugatish to'g'risida" qaror qabul qiladi. 1948-yil 1-iyundan boshlab Markaziy ma'lumotlar byurosi va uning hududiy bo'limlari tomonidan shakllantirilgan arxiv hujjatlari va kartotekalari tegishli hududiy arxivlarga

topshiriladi [5;9-bet].

Moskva ostonalarida fashistlar ustidan g'alabaga erishilgandan keyin, 1942-yil kuzida vayron bo'lgan shaharlarni tiklash uchun ayrim sohalarning evakuatsiya qilingan mutaxassislarini qaytarish masalasi ko'rib chiqila boshlangan.

Asosiy qism. Aholini reevakuatsiya qilish, xuddi evakuatsiya kabi, davlat tomonidan qat'iy tartibda amalga oshirilgan. Poyezdda harakatlanish ichki ishlar organlarining ruxsatiga bog'liq bo'lib, harakatlanish erkinligiga qo'yilgan cheklovlar 1946-yil yozigacha saqlanib qoladi. O'z navbatida, poyezdda harakatlanish chaqiruv qog'ozini ko'rsatishga bog'liq bo'lgan. Qaytish jarayoni turli organlar, jumladan shahar yoki viloyat sovetlari, shuningdek, mahalliy militsiya ruxsatiga bog'liq bo'lgan[6;133-bet]. Undan tashqari qaytish xarajatlarini qoplashda ham kamchiliklar kuzatilgan. Masalan, 1943-yil oktabrda Moliya xalq komissarligining ozod qilingan respublikalarga moliya xodimlarini jo'natishda, ular jo'nab ketish joylarida Moliya xalq komissarligi belgilangan avans to'lovi bilan berishlari shart degan ko'rsatmalarga qaramay, ayrim viloyat moliya bo'limlari ularni Toshkent shahriga jo'natib yuborish bilan kifoyalangan. Bu esa xizmat safariga yuborilayotganlarga bir qator qiyinchiliklar tug'dirgan[4;9-varaq].

Chirchiq shahridagi 2-son o'rta maktabi o'qituvchisi E.Y. Padalkoning 1944-yil 19-yanvardagi arizasida uning Gorlovka (Donbass) shahriga chaqiruvi qog'ozi kelgandan keyin, qaytish jarayoni aks etgan. U arizasida nogironligi, jismoniy va moliyaviy imkoniyati yo'qligi sababli vataniga qaytganda oldingi ish joyiga xizmat safariga yuborishini so'ragan[2;272-varaq]. Bundan ko'rinib turiptiki reevakuatsiya jarayonida chaqiruv telegrammasi jo'natilgan ishchilar ham tezroq o'z vataniga qaytish imkoniyatiga ega bo'lgan.

Partiya va davlat xodimlari oila a'zolarini reevakuatsiya qilish ancha yaxshilangan sharoitlarda amalga oshirildi. Korxona yoki muassasalar bilan ko'chgan xodimlarning o'z vataniga qaytishi nisbatan uyushqoqlik bilan o'tdi. Sanoat korxonalari jamoasi eshelonlarda ko'chirildi, ularning soni mexanizmlar soni va uskunaning murakkabligiga bog'liq edi. Har bir eshelonning shakllantirilishi buyruqlar bilan rasmiylashtirildi, ketuvchilarning familiyasi, ismi, sharifi, kasbi, ish

joyi, lavozimi ko'rsatilgan ro'yxatlar tuzildi. Maxsus buyruqlar bilan eshelon boshliqlari, ularning siyosiy qism bo'yicha o'rinbosarlari, ta'minot va ovqatlanish bo'yicha boshliqlar, eshelon qo'riqlash boshliqlari, mol-mulk va uskunalar saqlanishi uchun mas'ul shifokorlar va feldsherlar, sanitariya xizmati xodimlari tayinlandi. Muassasa va korxonalar bilan ko'chayotgan, shuningdek reevakuatsiya tartibida sobiq ish joyiga yuborilayotgan xodimlar bir martalik nafaqa va ko'chish xarajatlarini to'lashni oldilar, yetib borgan joyida yashash maydoni bilan ta'minlandilar[6;134-bet].

1943-yil bahorida oliy o'quv yurtlari, ilmiy-tadqiqot va madaniyat muassasalarini reevakuatsiya qilish boshlandi. Reevakuatsiya tartibini belgilovchi turli qarorlar ishlab chiqildi. Masalan, SSSR XKSning 1943-yil 13-martdagi «SSSR Fanlar akademiyasining evakuatsiya qilingan institutlari va muassasalarini Moskva shahriga o'tkazish to'g'risida»gi va SSSR XKSning 1943-yil 3-avgustdagi «Moskvaning evakuatsiya qilingan oliy o'quv yurtlarini Moskva shahriga qaytarish to'g'risida»gi qarorlari[6;135-bet].

Bolalar uylari tarbiyalanuvchilari va tarbiyaga olingan bolalar ham o'z oilalariga qaytarilardi. Urushning dastlabki yillarida evakuatsiya qilingan bolalarni qabul qilish bo'yicha ulkan ishlarni amalga oshirgan Markaziy bolalar evakuatsiya punkti, O'zSSR XKSning 1943-yil 29-dekabrda qaroriga binoan O'zSSR Maorif xalq komissarligining bolalarni qabul qilish va jo'natish bo'yicha Markaziy punktga aylantirildi. Markaziy punkt ishida O'zSSR XKS tomonidan ma'qullangan va tasdiqlangan «Bolalar uylari tarbiyalanuvchilarini qarindoshlariga jo'natish tartibi to'g'risida»gi nizom amaliy qo'llanmaga aylandi, unda bolalarni reevakuatsiya qilish tartibi batafsil tasvirlangan edi. Bolalarning boshqa respublikalardagi ota-onalari yoki qarindoshlari oldiga ketishi faqat Markaziy punkt orqali amalga oshirildi. Viloyatlardan Toshkentgacha bola maxsus ajratilgan tarbiyachi hamrohligida kelardi, u bolani Markaziy punktga topshirganda tegishli tilxat olishi kerak edi, bu tilxat tegishli bolalar uyining tarbiyalanuvchisi shaxsiy yig'majildida saqlangan[6;139-bet].

1944-yilga kelib SSSR o'z hududini fashistlardan to'liq ozod qiladi.

Natijada, Ittifoq tarkibiga kiruvchi har bir respublika o'z fuqarolarini evakuatsiya qilingan hududlardan qaytara boshlaydi. Bunga misol sifatida, 1944-yil 4-aprelda Moldaviya SSR XKS iltimosiga binoan Moldaviya SSRdan evakuatsiya qilingan ishchilar, mutaxassislar va boshqa fuqarolarni o'z vataniga qaytarib yuborish belgilanganligini keltirishimiz mumkin[1;6-varaq]. Shuningdek, 1944-yil 19-oktabrda Belarussiya SSRdan evakuatsiya qilingan yetakchi yer ishchilari, qishloq xo'jaligi mutaxassislari, qishloq xo'jaligi ta'lim muassasalarining olimlari va o'qituvchilarini o'z ish joyiga jo'natish belgilangan[3;16-varaq].

1946-yil aprel oyida maxsus eshelonlarda 1147 nafar polshalik bolalar Polshaga reevakuatsiya qilindi. 1946-yil 10-aprelda faqatgina Qarshi shahridan 588 nafar bola o'z uylariga qaytarildi[7;6-bet].

Jami bo'lib 1946-yil may oyida ikkita eshelon bilan 1 378 kishi reevakuatsiya qilindi va Brest stansiyasida Polsha ma'murlari orqali topshirildi, shulardan 947 nafari bolalar, 431 nafari tarbiyachilar va ularning oila a'zolari edi[8;8-bet]. 1946-yil 15-avgust holatiga O'zSSRdan jami 26 909 nafar Polsha fuqarosi reevakuatsiya qilingan bo'lib, shulardan 24 834 nafari tashkillashtirilgan eshelonlarda, 2 075 nafari esa yakka tartibda olib chiqib ketilgan[9;112-bet].

Xulosa. Ikkinchi jahon urushi yillaridagi reevakuatsiya jarayoni xuddi evakuatsiya kabi o'ta murakkab va davlatning qat'iy markazlashgan nazorati ostida amalga oshirildi. Reevakuatsiya, asosan, urushda sobiq Ittifoq g'alaba qozona boshlagandan keyin, urush bo'lgan hududlardagi vayronagarchiliklarni tiklash uchun markazlashgan holatda amalga oshirildi. Bu jarayonda harakatlanish erkinligidagi cheklovlar va moliyaviy ta'minotdagi byurokratik to'siqlarga qaramay, yuz minglab fuqarolar, jumladan, yetim bolalar, mutaxassislar hamda xorijiy fuqarolar tashkillashtirilgan maxsus eshelonlar orqali vatanlariga qaytarildi. Ushbu keng ko'lamli jarayon ozod etilgan hududlarni tezkorlik bilan iqtisodiy-ijtimoiy jihatdan qayta tiklashga asos bo'ldi va O'zbekistonning urush yillaridagi insonparvarligining muhim tarixiy yakuni sifatida qabul qilinadi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati

1. O'zMA. R-91-fond, 8-ro'yxat, 409-yig'majild.
2. Toshkent viloyati davlat arxivi. R-530-fond, 1-ro'yxat, 86-yig'majild.
3. Farg'ona viloyat davlat arxivi. 1124-fond, 1-ro'yxat, 150-yig'majild.
4. Farg'ona viloyat davlat arxivi. 1129-fond, 1-ro'yxat, 571-yig'majild.
5. O'zbekiston - najot yurti. - Toshkent: «ILM-ZIYO-ZAKOVAT», 2025.
6. Абдурахманова М. М. Политика советского правительства по эвакуации населения и предприятий в Узбекскую ССР (1941-1944 годы): tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2024.
7. Азимов Х. Гуманизм узбекского народа в годы Второй мировой войны // Review of law science, – 2022.
8. Государственный музей литературы им. А. Навои. Архивный фонд Г. Марьяновского № 1, д. 97.
9. Пискунов С.А. Возвращение на родину: участие переселенческих органов РСФСР в репатриации польских и советских граждан в 1945-1946 гг. // Социум и власть, № 5 (37). – 2012.